

Др РАНКО СИМОВИЋ

ОДЈЕК ХАЦИ-ПРОДАНОВЕ БУНЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Хаџи-Проданова буна је несумњиво значајан историјски, слободарски и родољубиви догађај српског народа, с изненадним почетком и трагичним крајем, али који се одиграо у следу других важних, и од ње важнијих, историјских догађаја са истим циљем, а успешнијих и по дејству и по остварењу.

С обзиром да се збила између првог и другог српског устанка, као будница после трагичног замирања првог, а као предводно звоно, у невреме, уочи другог устанка, Хаџи-Проданова буна остаје да, и са собом, сведочи о зрелости и неминовности устаничко-револуционарног немира, који се и по ширини и по резултатима потпуније изразио и историјски утемељио у догађајима и остваривањима првог и другог српског устанка. То и такво историјско место Хаџи-Проданове буне, недовољно остварене, пребрзо и трагично завршене, а између значајнијих догађања истог ослободилачког циља, имало је битног утицаја, наравно, и на народну свест о њој, на памћење, па и на значај и снагу да потом покреће емотивне и инспиративе потенцијале у књижевном и другом стваралаштву.

Такви догађаји, док се накнадно не одреди њихово место у историји, интензивније делују на доживљај и машту савременика, непосредних учесника и потомака, па се тада учине бројније, не увек и успешне, литерарне интерпретације и глорификације, које касније књижевно-теоријска мисао обично и често вреднује више као ефемерне или документарне покушаје, као дела заноса, а не знатније литерарне вредности.

Хаџи-Проданова буна се догодила у време повеликог српског мрака и неписмености, кад је успешнија, средњовековна, писана књижевност већ била замрла, а нова се тек будила, и то преко писмених људи „из прека“, који су први притекли у помоћ новој Србији која се рађа или јој са симпатијама из Земуна, Карловца и других места Аустријске царевине одушевљено слали помоћ и своје емотивне потпоре. А свим тим људима одмах и прече је било то да оставе сведочење, запис или историјску белешку и о Хаџи-Продановој буни, него да јој певају оде или сачињавају спсове, што иначе, увек, и долази бар с колике било дистанце. А дистанца је прекинута после непуне пола године другим српским устанком, који је заслуживао сву пажњу, па одвукао и ону која би се, да га није било, везала, трајније, за трагичну Хаџи-Проданову буну.

(Када говоримо о мраку и неписмености, ни у ком случају не мислимо о култури српског народа тога доба у целини. Јер, она је живела пуним сјајем у народном стваралаштву, али и у црквама и манастирима).

Иначе, ова буна је готово савременички, кроз важан историјски запис, виђена у делу Симе Милутиновића Сарајлије, у делима Вука Караџића, Јоакима Вујића, као и, касније, кроз изјаве савременика и документа, у делима Гавриловића, Куниберта, Каница и других. Само неколико месеци по њеном догађају, о њој, и њеним трагичним последицама, и турској освети, трага је оставио у својим „Мемоарима“ и прота Матија Ненадовић, који се као депутат српски налазио у Бечу, а о томе примао бројна писма од виђених људи „из прека“, од избеглица из Земуна, с циљем да та писма изазову апеле и интервенције на Порти ради заштите Срба од прогона и уништења.¹

О Хаџи-Продановој буни Вук Караџић је говорио прибрано и непристрасно.² Кунберт, као историчар, стао је сасвим у одбрану Милошеву, а у осуду буне, њених учесника и њених последица, сматрајући је безначајним и неодговорним чином грабежљивих пљачкаша, али, ипак, и предзнаком и почетком другог устанка.³ Сима Милутиновић—Сарајлија, историчар и песник, романтичар и авантурист,

коме је Карађорђе био прстотип правог романтичарског хероја, безрезервно се ставио, донекле и као историчар, а у целини као песник, на страну Хаџи-Продана и других јунака Хаџи-Проданове буне (дакле на страну карађорђевску, страну храбрости, емоција, па и фатализма), а сасвим и брутално против завидљивог и бојажљивог, калкулантског и Турцима промишљено покорног, болесно амбициозног и бруталног кнеза Милоша,⁴ дајући себи, у спевовима, још више слободе и маха у величању миљеника и у осуди кнеза Милоша.

Мотив Хаџи-Проданове буне није покренуо већи број савременика-књижевних стваралаца, али је веома ангажовао у то време заиста великог песника Симу Милутиновића Сарајлију. Он реагује пристрасно и емотивно, имајући као романтични идеал Карађорђа, а не Милоша, па у тој антиподној процени он се у „Србијанки“ на Милоша осипа дрвљем и камењем, јер „историја показује Србска“ он

„једна ј' само на том небу звијезда“, а
 „Карађорђе ту ј' свјетло двојено,
 Дневне ноћи собом обасјава;
 Муње гrome и све холујине
 Ока мигом ждије и стишава...“
 „Да је Милош издао Продана,
 Што ј' тек први Продан отпочео,
 Пак старији био б' од Милоша,
 А то не би Милошу повољно,
 Те жртвова стотинама људи
 И сву Србства вољу и надежду
 Само једном властољубљу своме,
 А не нигда Турском пресилију,
 Па није ли сам на друго љето
 Правозмоћје исто изјаснио?...“⁵

Ако је веровати Сарајлији, ипак би испало да је прво уметничко сведочење о Хаџи-Продановој буни, и њеним последицама, оставио сам Ђакон Авакум, и јунак и жртва буне, јер је Турцима, на понуду да се потурчи, одговорио песмом коју је сам певао — да „нема вјере боље од ришћанске“, а мајци је, када га је на потурчење наговарала, рекао:

„Мајко моја, на млеку ти фала!...
 Смрт избавља од свакијех бједа,
 Цвијет прољећа по зими се јавља“.

Ово би био доказ судбински важне улоге игре и уметности у животу (како је уочио и Иво Андрић у причи „Аска и вук“), јер је Авакумова песма омекшала срце турских егзекутора, па су му казну смрти набијањем на колац заменили бржом и лакшом смрћу.

Можда делом и под утицајем С. М. Сарајлије, већи број поетских и других литерарних творевина, инспирисаних Хаци-Продановом буном, у традицији историјско-романтичарске оријентације, заступају пре свега моралистичко-ирационалне особине догађаја и личности, глорификују Ђакон Авакума, игумана Пајсија и Хаци-Продана Глигоријевића, а осуђују рационално-дипломатске игре и (немилосрдне) потезе кнеза Милоша, па је неподударност романтичарске књижевне свести о том догађају са оном историјском, нарочито касније изграђеном, потпуна. Ово се односи и на уметничку и на народну књижевност о Хаци-Продановој буни.

Од свих учесника и јунака Хаци-Проданове буне Ђакон Авакум је за књижевно обликоване био најпривлачнији. Игуман Пајсије, ма колико значајан, и уморен мученичком смрћу, био је већ стар; Хаци-Продан, иако историјски најуочљивији, и вођа, по коме буна и носи име, преживео је трагични догађај и избегао из Србије, што је стицај не баш привлачан, који не може лако емотивно да одушеви књижевног ствараоца. Ђакон Авакум је, међутим, имао све предиспозиције јунака: млад, леп и интеллигентан, „диван и дичан као Аполо“ (Сарајлија), бескрајно храбар и духовит, свестан родољубивости и значаја своје жртве, песник, одан и вери и народу, пркосан према непријатељу кога успева да задиви — ето свих услова да се таква личност доживи и упамти, да инспирише. Зато је највише песама и текстова и посвећено Ђакону Авакуму, и народних и уметничких, убрзо после догађаја и, нарочито, касније, приликом јубиларних обележавања буне. Њему је посвећен повећи број текстова, и такође, много поетских (и од свештених лица), јер је он за очување вере и за цркву постао диван узор и она га је канонизовала, гајећи његов култ (као и култ Игумана Пајсија, нарочито почев од 17/30. децембра 1928. године), а свети архијерејски собор Српске православне цркве га је и званично 14/1. јануара 1962. године прогласио за преподомученика. На већи број ових стваралаца, црквених лица, чији су текстови пригодни, свечарски, вернички, просеч-

них литерарних вредности, посебно је, и избором успелијих песама и спегова, указао Милисав Д. Протић делимично већ књигом „Трнавски мученици“, која је, и сама, писана са литерарним претензијама, као романсирана монографија, а нарочито зборничком књигом „Књига о Ђакону Авакуму“,⁶ која представља извесну антологију и напор вредан сваке пажње. Милисав Д. Протић је, у овој књизи, обелодалио и своје стихове о Ђакону Авакуму, Игуману Пајсију и Хаџи-Продану, казивања и народне умотворине из своје књиге „Јеличанке“, за коју је констатовао да је у рукопису. Из црквених часописа и других књига издвојио је песму „Ђакон Авакум“ Павла Милошевића, истоимену песму монаха Тадије, спев професора Милана Милошевића „Ђакон Авакум“, па под истим именом још и песме Исаија Митровића, Тихона Хаџића и Милана Марковића. У овом избору истиче се, као боља, песма Хаџићева, у којој он за Авакума каже: „Свенуо си као зелен плод од мрза“.

Од песника веће поетске снаге, који су опстали у српској књижевности, добру песму „Српски Прометеј“, посвећену Игуману Пајсију, за коју га је, како наводи Милисав Д. Протић, инспирисала слика Николе Милојевића „Игуман Пајсије и устаници на кољу“, испевао је Стевао П. Бешевић.⁷ Овај песник, конструктор летелица, заљубљен у прометејску снагу, висине и летење, овако је видео игумана Пајсија:

„Прикован за једрац неприступна стења,
Он пати и трпи, ал се нада крају —
И док пред њим вечно дан и ноћ се мења,
Његов јад и патње непрестано трају. . .

Велик у свом болу, горд, и мрка чела,
Гледа у даљине, у цик мутне зоре; —
И док му из ране крв отиче врела,
Гневне му се речи над безданом оре. . .“

Војислав Ј. Илић Млађи јесте песму „Хероји крста“ спевао и рецитовао на свечаној прослави Недеље Православља 1924. године у Београду,⁸ али ово остварење потврђује да значајан песник и за пригодне случајеве може да напише добру песму. Романтичарски широким и понетим стихом песник овако види смрт Ђакона Авакума:

„Буран жагор. „Дивно дете“ — кадуне се чудом чуде
 „Зар на колац ту лепоту? Не чинимо, Турци, криво!“
 И душеван Турчин један — да уштеди дечку муке
 Прободе му јатаганом мученичко срце живо! . . .
 И сутрадан, на истоку, по развитку зоре ране,
 Кад исплива једним рубом сунце као крв румено,
 Оно заста и задрхта, јер угледа сред пољане
 Младићево мртво тело на врх коца набијено!“

Почетком XX века, у склопу напора за буђење националне самосвести, Михаило Сретеновић је написао драмско дело „Бакон Авакум“, историјску слику у два чина, која је све до другог светског рата приказивана широм земље на црквено-националним и другим приредбама.⁹ То је, иначе, историјски прилично верна слика стварног догађања.

Један велики песник, сликар и драмски писац, патриот револуционарних осећања, романтик велике снаге и имагинације, Ђура Јакшић већ крајем седамдесетих година XIX века, уочи своје смрти (1878.), завршава своју трагедију „Станоје Главаш“, у којој, не само да се појављују неке личности из Хаџи-Проданове буне, него је цела израсла на оживљавању трагичних последица те буне, на атмосфери турске одмазде и хајдучке заштите народа од ње, на обезбеђењу услова да се Хаџи-Продан са пратњом пребаци преко Дунава.¹⁰ Јакшић је свим срцем на страни бунтовника и народа, а против Турака, њихових доушника и улизица, против издајника и шићарџија. Станоје Главаш у једном од бољих делова Јакшићеве трагедије разговара, онако неписмен, са шарама Хаџи-Продановог писма и обрачунава се, тумачећи те за њега нечитљиве знаке, са онима који су се приклонили кнезу Милошу, против побуна, за умиривање и уступке према Турцима, сав на страни Хаџи-Продана и дела родољубиве интелигенције. Тумачећи, дакле, неке знаке у делу Хаџи-Продановог писма, Главаш каже:

„ . . . А ова крива, што се скупила,
 Ко да јој чума мучи утробу:
 О, знам те добро, стара кулизо!
 Ти чекаш само згодну прилику
 Да издаш брата бесном тирану,
 Да му на уво вешто пришапнеш,
 Овај до мене спрема побуну.“

Душан Баранин је у два своја дела, о Карађорђу и о кнезу Милошу Обреновићу, у тим историјским романима или романсираним биографијама; дотакао Хаџи-Проданову буну, њене личности и последице.

У делу „Карађорђе“,¹¹ које је богатије историјском фактографијом него литерарном имагинацијом, Баранин помиње, на неколико места, време уочи Хаџи-Проданове буне, Милошев однос према њој и њене последице. Чини то кратко, сувопарно, у функцији употпуњавања Карађорђевог лика и времена у којем је он деловао. Књига је један мозаик и о нади у Карађорђев повратак у Србију, о прогонима Срба, о кулучењу на Београдској тврђави, о догађају буне, о уверењу Турака да међу Србима-бунцијама има пребачених аустријских војника, о Милошевој препредености и бескрупулозности.

У делу „Велики господар“¹² Баранин је, оцртавајући лик кнеза Милоша, доста широко дотакао и историјски верно описао стање настало у Србији после краха првог српског устанка, атмосферу турских репресалија, заблуду да ће се Карађорђе, који се кроз Срем кретао ка Бесерабији, вратити у Србију и ставити на чело отпора, стање у нахијама близу Чачка, односе Милоша и нахијских кнезова, Милошев емотивни однос према Бисенији (Петрији), снахи Хаџи-Продановој, њено избављање када је заробљена, Милошево уверење да је Хаџи-Проданова буна непромишљен и неодговоран чин, однос Милоша према заробљенима, покушај да бар неке заробљене спасе... Овде је Милошев однос приказан као промишљен и одговоран и његова улога је, по Баранину, позитивна.

Хаџи-Проданову буну дотицао је, али више узгред и фактографски, и Миодраг Јаћимовић у својим историјским монографијама о Арсенију Ломи¹³ и о Лазару Мутапу.¹⁴

Крајпуташа, карактеристични за чачански и драгачевски крај, нису, колико су из тог времена сачувани, задржали запис и сећање на учеснике Хаџи-Проданове буне. Вероватно стога што су они побијени далеко, у Београду, на кољу, сем што неко „у години Хаџи-Проданове буне“ погибе „за отачество и помоћ србску“ „од Турчина Лативаге“.¹⁵ Више је тих сведочења остало, макар и са оскудним подацима, о Карађорђевим и Милошевим ратницима из првог и другог устанка.

У народном усменом стваралаштву сачувано је и неколико легенди које се односе на Хаџи-Проданову буну. Забележили су их Ника — Никола Стојић и Радован М. Маринковић.

Она о Богићевом или Кнежевом гробу рељефан је пример кажњавања издаје у српском народу, топоним Рајинац везан је за место скривања раје у Драгачеву пред репресијом после угушења буне, а дивна легенда о Шљепаци, пећини у коју су Хаџи-Проданови људи склонили од Турака одузето благо, али више нико не зна где се она налази, као да у једном преносном значењу оставља српском народу наду да ће многа блага и решења наћи и у својој историји која се стицајем околности понекад заборавља.

Народне песме о Хаџи-Продановој буни изгледа да нису из Вуковог периода, јер их нема у његовим делима, већ су, чини се, створене, а свакако су записане, касније. Песма „Смрт Ђакона Авакума“¹⁶ испевана је у најбољој традицији, с пуним драмским и поетским набојем и веома рељефно и херојски оцртаним ликом Ђакона Авакума, који, по многим особинама, симболизује српску спремност на жртвовање у борби за слободу, за очување вере, за остварење идеала. Дирљиве су његове последње речи, упућене мајци:

„Немој жалит' што ћу млад умрети. . .
 Цвет пролетњи иде тек за зимом;
 Из зумбула слобода се рађа. . .
 А још браће имаде на свету
 Који ће те стару подржати
 Теб подржат, мене покајати
 И Христову веру очувати“.

Исто тако је лепа и песма „Буна Хаџи-Проданова“;¹⁷ по неким стилским својствима као да ју је испевао исти певач који је створио и песму „Смрт Ђакона Авакума“. Она успешно, у најбољој традицији, почиње словенском антитезом са свим битним обавештењима о узроцима, месту, личностима и својствима буне:

„О Јелице, голема планино!
 Какви су те јади задесили
 Те си ми се огњем запалила?
 Ил' су јасне из облака муње
 Што т' сажижу горицу зелену!
 Ил' то лове по горици виле,
 Те полећу злаћане им стреле,
 Нит' су муње, нит' злаћане стреле,
 Већ је оно огањ из пушака:

Хаџи-Продан чету сакупио
 На највишем на врху Небошу,
 Сакупио по избору момке,
 Храбре момке Драгачева равна,
 Па он бије проклетнике Турке
 Што но раји додијаше грдно“.

Постоји још једна песма (под називом „Устанак Хаџи-Продана Глигоријевића“ коју сам добио од Нике—Николе Стојића, скупљача народног стваралаштва из Гуче), која је, по садржини, редоследу и дужини, идентична претходној, али је стилски мање успела, односно записана је од некога ко није памтио и репродуковао бољу верзију.

Обе ове песме веома су наклоњене буни, Хаџи-Продану и другим јунацима и, макар и благо, осуђују оне који им нису пришли, него су их оставили да усамљени пропадну.

Постоји, међутим, и трећа — „Песма о Хаџи-Продановој буни“, коју је забележио Сретен Л. Поповић и која је, по много чему, веома интересантна. Њу је Поповић чуо (на својим путовањима) у Лесковцу.¹⁸ Певао му је, уз гусле, капетан српске војске за кога се испоставило да је од Катанића из Бечња. Капетан му је ту песму касније преписао и послао у Београд с напоменом да је он њу чуо од свога оца, али да није упамтио крај те песме, коју је слушао док је мали био, иако се сећа да се тај крај односи на устанак 1815. и на бој на Љубићу код Чачка. У чему је ова песма интересантна и другачија? За разлику од других и читаве једне оријентације, за коју је ток дао већ С. М. Сарајлија, ова песма осуђује Хаџи-Продана, а велича кнеза Милоша као спаситеља народа. Она тако и почиње:

„Кад аџија Продан крајинаше,
 Крајинаше ал' не умеђаше,
 Само Србе с Турци завађаше,
 Те попове на коље набијаше,
 Све попове и добре кнезове:
 Калимејдан закрилио с кољем,
 А на њима набијени људи. . .“

Очигледно, ова песма, која се слаже и са Кунибертовим мишљењем (а он је био пријатељ кнеза Милоша Обреновића), вероватно је и настала у Милошево време, а можда и из његове близине. Она не одражава шире народно уверење.

Овај рад о одјеку Хаџи-Проданове буне у делима српске књижевности веома је скромне обухватности, а потпуније истраживање би захтевало да ту тему какав уважени професор књижевности на факултету повери неком вредном постдипломцу за магистарски или, можда, и за докторски рад. Међутим, и на основу овако сумарног увида, може да се устврди да у новијем времену није дошло до актуализације значењских потенцијала Хаџи-Проданове буне, нити њених циљева, порука и јунака. Књижевне методе и моде битније су се измениле и дуго ниједан њихов аспект није ни ишао у правцу тако конкретних тема из националне историје, или се то догађало ретко залажењем у митско-историјски миље, али у коме није било интересовања за Хаџи-Продана и његове бунцијске другове. Један скроман вид актуелизације, чему је мало допринео и аутор овог саопштења, десио се 1964. године на анонимном конкурс за обележавање 150. годишњице Хаџи-Проданове буне, али он је и имао пригодношћу омеђене домете.

Можда су и они покренули Милоша Албића, земљорадника — песника из Трнаве, да, са прилично талента и успеха, у неколико песама оживи и ликове Хаџи-Проданове буне.

Она дела из прошлости која су за предмет своје књижевне, поетске и друге, обраде имала Хаџи-Проданову буну и њене јунаке, ако су и досегла знатније и актуелни књижевни значај у своје време („Србијанка“ С. М. Сарајлије и друга), па и место у тадашњем систему књижевних вредности, она, многа, нису до данас донела те представе о својој вредности, па је тако и њихов естетски и књижевни живот (а понекад и историјски) за данашњег читаоца истањен или готово и пресушио. Ова констатација не односи се на Јакшићеву трагедију „Станоје Главаш“, (која, макар и ретко извођена, има и данас и књижевну и историјску, па и васпитну вредност, као лектира), као и на поменуте романе Баранинове (они су савременије штиво, које се масовније чита, али које саму буну и нема за основни предмет обраде, а у књижевно-естетском смислу, упркос те читаности, домети ових дела и нису оцењени као значајне романексне творевине). Никад се, међутим, не зна када се опет један историјски догађај, дакле и Хаџи-Проданова буна и њени јунаци, могу појавити као предмет обраде неког уметничког, односно књижевног, можда и веома успешног, дела. Садашњост понекад изненада извлачи замрлу историјску тему или личност кроз одређени медијум и третман и даје јој ново сагледавање неких вредности, посебан значај који не мења прошлост, већ утиче на садашњост и, још више, на будућност. То онда и јесте

прави смисао књижевног оживљавања историје и традиције. У том смислу можемо прихватити констатацију Милисава Д. Протића, који је процењивао морални значај јунака и мученика Хаџи-Проданове буне, а нарочито Ђакона Авакума, па рекао да је он стао у ред највећих српских јунака и да „не заостаје за Обилићем, Хајдук Вељком, Синђелићем и њима сличним“, односно да је у нечему он и изнад њих, „јер док су ови били наоружани борци, Ђакон Авакум је био наоружан једино снагом своје вере“.¹⁹ Књижевност у сваком погодном тренутку, а и данас је можда такав тренутак, може да досегне за неким од ових, као, уосталом, и за многим од других јунака из бурне и богате историје српског народа.

НАПОМЕНЕ

1. Прота Матија Ненадовић, „Мемоари“, Нови Сад—Београд, 1969, стр. 254.
2. „Вук о Кнезу“ (приредио др Голуб Добрашчиновић), библиотека „Баштина“, „Просвета“, Београд, 1987, стр. 14 и даље.
3. Др Бартоломео Куниберт, „Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804—1850“, Београд, 1901, стр. 59 и даље.
4. Симо Милутиновић—Сарајлија, „Историја Србије од 1813—1815 године“, Београд, 1888, стр. 397—398.
5. С. М. Сарајлија, „Отпјев на превратниј стрмоглав преболесног Ивана Соколовића назови Кабларца од здравога Срба Србовића озбиљског Овчарца“, наведено према: Милисав Д. Протић Гучанин, „Трнавски мученици“, Битољ, 1939.
6. Библиотека „Православље“, Београд, 1968.
7. Стеван П. Бешевић, „Са старих жица“, СКЗ, Београд, 1931, стр. 123.
8. „Весник Српске цркве“, 1925, II, стр. 65—69.
9. Мих. Сретеновић, „Ђакон Авакум“, издање књижаре Боже О. Дачића, Београд, 1905.
10. Ђура Јакшић, „Песме“ и „Станоје Главаш“, „Народна књига“, Београд, 1965.
11. Душан Баранин, „Карађорђе“ (Сабрана дела, књ. II), „Вук Караџић“, Београд, 1969.
12. Душан Баранин, „Велики господар“ (Сабрана дела, књ. VIII), „Вук Караџић“, Београд, 1969.
13. Миодраг М. Јаћимовић, „Арсеније Лома“, Историјски архив, Чачак, 1972.
14. Миодраг Јаћимовић, „Лазар Мутап“, издање аутора, Чачак, 1973.
15. Радојко Николић, „Камена књига предака“, „Задруга“, Београд, 1979, стр. 106; и Бранко В. Радичевић, „Плава линија живота“, „Савремена школа“, Београд, 1961, стр. 17.
16. Ср. Ј. Стојковић, „Нова Србијанка — Борбе за ослобођење 1804—1815“, Београд, 1927.
17. Исто.
18. Сретен Ј. Поповић, „Путовање по новој Србији (1878—1880)“, СКЗ, Београд, 1950, стр. 417 и даље.
19. Предговор делу „Књига о Ђакону Авакуму“, стр. 4.